

TEMA IZRAZA: DRAMA I TEROR

Denijel C. Džeruld:	TERORIZAM I DRAMA, ISTORIJSKI PREGLED	423
Dragan Klaić:	DRAMSKE APORIJE POLITIČKOG NASILJA	453
Lado Kralj:	INDIVIDUALNI I KOLEKTIVNI TERO- RIZAM U NEMAČKOJ EKSPRESIO- NISTIČKOJ DRAMI	461
Majkl Paterson:	ASPEKTI TERORIZMA KOD PISKATO- RA I BREHTA	471
Džon Or:	TERORIZAM KAO DRUŠTVENA DRAMA I DRAMSKI OBLIK	481
Meri Kerin Dal:	DRŽAVNI TERORIZAM I DRAMSKE PROTIVMERE	494
Suzan Grinhal:	BOMBA U DEČJIM KOLICIMA: ŽENA I TERORIZAM U SAVREMENOJ DRA- MI	505
Aida Hozić:	TEATRALNOST I SPEKTAKULARNOST TERORIZMA	525
. . .	DRAME O TERORU I TERORIZMU	540

ESTETIČKI RJEČNIK

Milan Damnjanović:	ANAGOŠKO UMETNIČKO DELO	542
--------------------	-----------------------------------	-----

INTERPRETACIJE

Jasna Melvinger:	ČETIRI GODIŠNJA DOBA U PAKLU	547
Branimir Donat:	KNJIGA KAO INKARNACIJA TOTAL- NOG DJELA	563
Vátomir Lukić:	ROMAN PETROVIĆ	575

OSVRTI I PRIKAZI

Zvonimir		
Radeljković:	OČIMA ZAPADA	579
Dragoljub Jeknić:	ROMANESKNA VIZIJA POLUMRAKA .	583
Željko Ivančković:	POGAĐANJE SA SUDBINOM	586
Izet Handžić:	SLIKA DUŠEVNE KRIZE	591

BIBLIOTEKA IZRAZA:

Čista Braća:	RISALA (6)	593
Sengej Ajzenštajn:	YO (6)	607

Zvonimir Radeljković

Očima zapada

Omer Hadžiselimović: NA VRATIMA ISTOKA: ENGLESKI PUTNICI U BOSNI I HERCEGOVINI OD 16. DO 20. VIJEKA, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1989.

Ponekad, posebno u ključnim istorijskim vremenima, vremenima previranja i promjena, čovjek počne da doživljava svoj narod, ili kao što je u našoj situaciji i mom opredjeljenju bolje reći, svoje narode kao bizarne i ne potpuno objašnjive psihološki, ako je suditi po nekim njihovim opredjeljenjima ili postupcima. No oduvijek je postojao izlaz iz ove egzotike bliskog i poznatog, iz labirinta nedoumica i prisnom i svom. On se sastoji od tuđeg pogleda na vlastitu zemlju i ljude, od pokušaja razabiranja stranca onoga što mi sami nismo bili u stanju da razaberemo. To ne mora da znači da stranac treba da bude u pravu u svim svojim zapažanjima i zaključcima; domorocu je neobično jednostavno na prvi pogled ustanoviti zablude i nerazumijevanja koja proizilaze iz »međunarodne teme«, ali je zato, s druge strane u mogućnosti da iz ponekog pronicljivog ili čak i blistavog uvida koga je imao um stranca na domaćem tlu donese zaključke koji mogu da budu mnogo širi i opsežniji od namjera tog putnika namjernika. U istoriji ima mnogo takvih primjera Flutarha koji shvataju Koriolane, Cezare ili Auguste mnogo bolje od njihovih vlastitih sugrađana, a jedan od najblistavijih u relativno moderno vrijeme je svakako francuski aristokrata Aleksis de Tokvil (Alexis De Tocqueville) koji je u svojoj knjizi *Demokratija u Americi* (1835—1840) proročanski sagledao prednosti i mane nove transatlanske države.

Nešto nalik na ovo, makar u svojim mogućnostima, jer ni vrijednost Tokvilove knjige nije bila spoznata baš u samom trenutku njenog objavljivanja, donosi nam i antologija zapisa engleskih putnika u Bosni i Hercegovini, pa i drugim, susjednim krajevima, za koju je izvršio izbor, napisao predgovor, komentar i bilješke Omer Hadžiselimović, profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Američki pisac Vašington Irving (Washington Irving) smatra, a Hadžiselimović ističe u motu knjizi, da su engleski putnici istovremeno i najbolji i najgori na svijetu, a putopisi su im »tim pošteniji i tačniji što je zemlja koju opisuju udaljenija«. Taj geografski kriterij je očito u našem slučaju nama u korist, a moglo bi se reći da je prednost i činjenica da Hadžiselimović nije profesionalni istoričar nego je po obrazovanju i interesovanjima amerikanista i anglista što mu je

omogućila da s uspjehom sakupi ovaj izbor tekstova engleskih putopisaca, zbog kojeg je istraživao i u različitim bibliotekama u Velikoj Britaniji. Jer ono što je za nas kao čitaoce sigurno značajnije od krajnje historijske tačnosti ovih zapisa jeste njihova atmosfera, slike detalja iz života naših predaka, viđenih stranim očima. Tu su autorovo obrazovanje na polju stranih književnosti, kao i distanca od doslovnog historiografskog stila, bili očito presudni. Jer knjiga *Na vratima istoka* otkriva običnom čitaocu bogatstvo velikog broja zanimljivih i nepoznatih detalja iz našeg života u prošlosti koji u nekim slučajevima mogu da objasne i našu sadašnjost.

Ali ko su ti putnici čijim očima posmatramo naše čukundjedove? Četiri su iz šesnaestog i sedamnaestog stoljeća, dok su ostali mnogo bliže našem vremenu, najčešće iz sredine i sa kraja devetnaestog stoljeća. Rasponi njihovih obrazovanja, društvenih statusa i interesovanja su veliki: tu su i diplomate i sluge, lovci i ribolovci, arheolozi, učitelji, novinari, bankari, ali i imućni turisti koji putuju zbog duhovnih, a ne fizičkih prednosti koje putovanja mogu donijeti. Da bi bar donekle objedinio različite vidove i nivoe interesovanja i zapažanja ovih vrlo raznorodnih putnika, Hadžiselimović je svoju knjigu podijelio prvo u dva hronološka ali obimom krajnje nejednaka dijela. Prvi dio obuhvata prva četiri putnika iz ranijih stoljeća te iznosi 19 stranica, dok drugi dio sadrži zapise putnika iz devetnaestog vijeka. Taj drugi dio je zatim podjeljen na pet tematskih dijelova, »Putnici moraju biti zadovoljni« koji prvenstveno govori u uslovima putovanja, stanju puteva i prenoćišta kod nas, *Država i društveni život* u kome se putnici pretežno osvrću na upravu, sudstvo i gradove u Bosni i Hercegovini, *Drugi svijet* u kome se razmatraju putnička viđenja običaja i vjerovanja u našim zemljama, odijevanje i način ishrane naših predaka, te susreti sa značajnim i običnim ljudima, *Istorijski uvidi i predviđi* koji sadrži relativno ispravne i neispravne stavove putnika u vezi naših nacionalnih odnosa, historijskih događaja i ličnosti koje su u njima sudjelovale, kao i historijska predviđanja o bosanskohercegovačkoj sudbini, te konačno *Epilog: Istok očima Zapada* u kome su skupljena završna ili zaključna promišljanja putnika o našim zemljama u 19. stoljeću. Ovaj drugi dio ima obim od 320 stranica.

Predgovor priređivača pod naslovom »Bosna i Hercegovina u očima britanskih putopisaca« zanimljiv je i krajnje informativan: u njemu se daje historijski kontekst putovanja koja su odabrana za uključenje u knjigu, kao i bliži podaci o samim putnicima. Međutim, jedna od najimpresivnijih osobina zbirke *Na vratima Istoka* svakako je raspon i kvalitet komentara i bilješki priređivača koje se nalaze na čitaocu najdostupnijem mjestu, u fusnotama. Hadžiselimović je ovdje pokušao i u velikoj mjeri uspio da identificira svaku pomenutu ličnost, da objasni svaki itinerer, bez obzira na povremenu maglovitost orijentacije putnika, kao i na česte promjene u toponimima, posebno na ovom terenu gdje je svaki osvajač naturao svoja imena. U fusnotama se mogu naći i izvori raznih historijskih podataka i komentari o njihovoj autentičnosti; one su očito proizvod dugotrajnog rada priređivača i uveliko olakšavaju praćenje brojnih referenci koje se pojavljuju u tekstu i koje bi inače čitaocu bile nerazumljive.

No kakve su neke od zanimljivih slika iz života, kao i uvidi u naš nacionalni karakter koje sam ranije spominjao? Ono što knjiga nudi, a posebno je privlačno u prvom redu nama, više ili manje sentimentalnim i lokalpatriotskim čitaocima iz Bosne i Hercegovine, su svakako drevni ili barem stotinjak godina stari opisi Kiseljaka, Travnika, Rogatice, Jablanice, Mostara, Jajca ili Sarajeva. Ono što nadalje privlači čitalačku pažnju, izostrenu svakako na razlikama od danšnjice, jesu precizni i detaljni opisi svadbi i krštenja, medicine kod nas u prvoj polovini devetnaestog stoljeća koja uključuje, kako primjećuje čuveni egiptolog Džon Gardner Wilkinson

prilikom svog boravka u okolici Metkovića, skupljanje pijavica koje »ovim ljudima predstavljaju znatan izvor prihoda jer ih šalju u velikim količinama u razne krajeve zemlje. U Splitu sam vidio veliku cisternu napunjenu vlažnom glinom u kojoj drže pijavice za domaću potrošnju i izvoz'«. (str. 46.) Na tom je nivou bizarnosti svakako i kupanje putnika u moru pa onda u sirćetu da bi se izbjegao karantin i dobila dozvola za daljnje putovanje, o čemu govori Piter Mandi opisujući svoje putovanje iz 1620, po red opisa Sarajeva i njegovih vrlo krupnih i visokih stanovnika koji su uz to i »vrlo neuljudni prema zapadnim Evropljanima« (str. 32). U ovu kategoriju spada i period od šest dana koliko je hieniju Ostelu trebalo da od Dubrovnika dođe do Foče 1585. godine, kao i kratka primjedba puna značenja koju daje Foks u svom dnevniku od 25. maja 1589. »Ove noći u jednom kokošinju.« (str. 28.)

No knjiga pored ovakvih kurioznih detalja koji se radikalno razlikuju od naših iskustava, u koje bi možda trebalo uključiti i sliku »pravog živog bosanskog bega kako igra tenis« (str. 277) u okolini Maglaja polukraj prošlog vijeka, kao i sliku Vilkinsona koji posreduje između Petra Petrovića Njogoša i Ali-paše Rizvanbegovića 1844. godine da bi se spriječilo odsjecanje glava zarobljenim i poginulim radi javnog isticanja (str. 301—306), i onaj drugi, paradoksalniji sloj; naime u njoj se mogu naći detalji koji djeluju neobično savremeno i zapažanja koja bi se, *mutatis mutandis*, možda mogla primijeniti i na našu današnju situaciju. Naprimjer, Vilijam Miler koji je putovao kroz balkanske zemlje u četiri navrata između 1894. i 1898. daje sljedeći komentar mogućnosti jedinstva kod Južnih Slovena:

Jedinstvo nije nikada bila osobina Južnih Slovena, izuzev u rijetkim periodima kad su bili pod uzvišenim uticajem nekog velikog čovjeka; no, njegovi sljedbenici nisu obično bili kadri očuvati njegovo nasljeđe. (str. 193.)

Slično reprezentativno kako za stanje tehnologije tako i duha djeluje napomena Džordžine Mjuir Mekenzi, koja u svojim *Zabilješkama o južnoslovenskim zemljama Austrije i Evropske Turske* iz 1865. kaže: »Čudno je da je u cijeloj Evropskoj Turskoj telegrafski saobraćaj uveden prije dardna osobina društveno-ekonomskog sindroma koga nazivamo trećim svijetom — kod nas je, naprimjer, u ovom trenutku daleko veći broj televizora nego telefona, što govori kako u duhovnoj budnosti tako i spremnosti na komunikaciju — još sumornije i donedavno prepoznatljivije djeluju primjeri izrazite ksenofobije i proizvoljnog hapšenja kako domaćih tako i stranih putnika od strane *austrijskih* nižih i srednjih poddomaćih činovnika o čemu govori anonimni članak objavljen 1883. u *Blekljijskih časopisu* (str. 177—184). Nije teško naći ni izrazitu podudarnost sa sadašnjicom ili bar neposrednom prošlošću u sljedećem odlomku iz Milerovih zapažanja kod Prače, istočno od Sarajeva:

Na brdu iznad sela po prvi put smo ugledali inicijale austrijskog cara — »F. J. I.« — napisane velikim slovima od drveta. Uobičajeno je u ovom dijelu okupirane teritorije i u austrijskim postajama u Sandžaku da se ističu ova slova u drvetu ili da se oblikuju kamenjem na padinama brda, gdje se osvijetljavaju na rođendan Njegovog Veličanstva i u drugim svečanim prilikama. (str. 93—94.)

Ali možda je najžalosnija pojedinost u ovom djelomičnom preplitanju činjenica preko ambisa vremena isticanje primjera gašenja i sprečavanja svake mogućnosti kulturnog zblizavanja među konfesijama i narodima, što

zvuči izrazito savremeno. Tako poznati anglista Artur Dž. Paterson u zapisu iz 1871. ili 72. napominje:

Čuvši da je jedan bosanski franjevac nedavno preveo Kur'an na hrvatski jezik, raspitivao sam se o tome. Neki katolički svećnik mi je rekao da su turske vlasti uspjele da zabrane njegovo izdavanje. Nisam saznao da li ta verzija još postoji. (str. 289.)

No treba napomenuti da svi odjeci i prepoznavanja koja možemo naći u ovoj knjizi nisu ovoliko mračni ni pesimistički. Poneki pisci, ispod čitavog privida bijede, prljavštine, zaostalosti, predasuda i neznanja, vide i naše mogućnosti kao i neizbježnost naše ekonomske i duhovne povezanosti. Tako, naprimjer, bivši engleski konzul u Siriji Džejmz Henri Skin u svojoj knjizi *Na granicama hrišćanskih i turskih zemalja*, objavljenoj u Londonu 1853. godine tvrdi da »Ovdje tako živi narod, neosporno, vitalan, vrijedan i hrabar, koga stalno drže u stanju potčinjenosti, i to bez ikakve naknade; zemlja je poslovično plodna, a gotovo je potpuno neobrađena.« (str. 60.) Ovakva pohvala naroda, pa makar bila i na račun vlastodržaca, uvijek je, izgleda, dobrodošla. Takav je i komentar o ekonomskom temelju mogućnosti balkanskog jedinstva unatoč vjerskim i nacionalnim razlikama koga daje Endru Arčibald Pejtn, vršilac dužnosti engleskog konzula u Srbiji i kasniji konzul u Dubrovniku 1849. godine:

ma koliko se hrišćanska Dalmacija i muslimanska Bosna mrzile, one ne mogu jedna bez druge. Hladna, planinska Bosna treba ulje iz tople Dalmacije, a suha Dalmacija, sa svoje strane, treba stoku sa zelenih bosanskih pašnjaka. Bosni, koja je bez mora, potrebni su kolonijalna roba i proizvodi primorske Dalmacije, a siromašnoj Dalmaciji je potrebno žito iz plodnih aluvijalnih dolina Bosne. (str. 52.)

Nesumnjivo je da bi se ovakvi argumenti mogli lako primijeniti i na ostatak, ili bar veći dio, današnje Jugoslavije.

Ovakav prikaz, naravno, ne može da predstavi citavo bogatstvo podataka, slika, zapažanja i asocijacija koje sa sobom donosi Hadžiselimovićeva antologija *Na vratima Istoka*. Knjiga se lako čita, možda i zbog izvrsnog prevoda u kome se i ne primjećuje da je djelo dvoje prevodilaca. Ne bi me ni malo začudilo da bude izuzetno tražena lektira, pa čak i u nekom broširanom izdanju koja bi ju učinila još dostupnijom. Većini nas je zanimljivo čitati o prošlosti vlastite zemlje i ljudi ako je štivo dostupno, neposredno i nefrizirano. A nije se loše s vremena na vrijeme ogledati ni u tuđem ogledalu, čak i ako je malo iskrivljeno, jer onda možda nećemo prije vidjeti »trun u oku brata svojega, a brvna u svom oku« ne zapažati. A možda je uzbudljivo i čitati o svom zavičaju kao sasvim izuzetnom, kao kod Milera koji kaže:

Balkansko poluostrvo je, široko uzevši, regija velikih protivrječnosti. Sve je upravo suprotno od onog što se može racionalno očekivati; putnik stupa u carstvo romanse, gdje se sve njegove ustaljene ideje okreću naopačke i on ubrzo, poput domaćeg stanovništva počinje praviti razliku između onog što se radi »na Balkanu« i onoga u »Evropi«.

* Tekstove preveli Omer Hadžiselimović i Zulejha Riđanović.